

Əlyazması hüququnda

SÜSƏN MƏHƏMMƏDRZA QIZI ƏSGƏRİ

**CƏLALƏDDİN RUMİNİN “MƏSNƏVİ”SİNDƏ
YUMOR**

5718.01 - Dünya ədəbiyyatı (fars ədəbiyyatı)

5717.01 - Türk xalqları ədəbiyyatı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2014

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Dünya ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Nağıyev Cəlil Qərib oğlu**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponətlər: **Allahyarov Kamil Hüseyn oğlu**
filologiya üzrə elmlər doktoru

Məhəmmədi Məsiağa Əhməd oğlu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı təşkilat: AMEA Məhəmməd Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutu, "Farsdilli
əlyazmaların tədqiqi" şöbəsi

Müdafiə "26" may 2014-cü il saat "14⁰⁰"-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu nəzdindəki filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən FD.01.151 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ-1143, Bakı şəhəri, H. Cavid prospekti 31, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, 7-ci mərtəbə.

Dissertasiya ilə AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat "15 aprel" 2014-cü ildə göndərilmişdir.

FD.01.151 Dissertasiya
Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru:

Şıxalibəyli Zenfira
Ədhəm qızı

DİSSERTASIYA İŞİNİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Mövlana Cəlaləddin Ruminin ədəbi-təsəvvüfi şəxsiyyəti, heyratımız dərinliyə malik poetik-fəlsəfi irsi, çoxşaxəli və çoxqatlı görüşləri yüzillərdir ki, bəşər övladını cazibə dairəsində saxlayır. İki yüzildən artıqdır ki, dini etiqadı və daşdığı görüşlərdən asılı olmayaraq, ədəbiyyatşünaslar, tarixçilər, dilçilər, fəlsəfə tarixi və ilahiyyat elmi ilə məşğul olanlar Mövlana şəxsiyyəti və ədəbi irsinə dönə-dönə müraciət etmiş və hələ necə onillər və yüzillər boyu müraciət edəcəklər. Bu tükənməz söz-fikir dəryasının dərkəi və elmi təhlili ilə dünyanın bir çox yerində elmi mərkəz və institutlar, ayrı-ayrı tədqiqatçılar məşğul olsalar da, müəyyən problemlərin təkrar-təkrar araşdırılmasına, müzakirə obyektinə çevrilib günün tələbi baxımından dəyərləndirilməsinə böyük ehtiyac var.

İslami Şərqin görkəmli mütəfəkkiri, ürfani və dünyəvi görüşləri təkcə tariximiz deyil, bu günümüz baxımından da əhəmiyyətli olan sufi şair Mövlananın əsərləri dönə-dönə dünyanın bir çox dillərinə tərcümə edilmiş və yenə də tərcümə olunmaqdadır. Şərqşünas alimlər həm Şərqdə, həm də Qərbdə onun həyatını, yaradıcılığını, əsərlərinin ideya-bədii xüsusiyyətlərini, yaratdığı ədəbi-estetik prinsipləri, fəlsəfəsini, dini görüşlərini təkrar-təkrar araşdırır və öyrənirlər. Təsədüfi deyil ki, 2007-ci il YUNESKO tərəfindən Mövlana ili elan edildi. Bu fakt bir daha göstərir ki, Mövlana dar bir mühitin, konkret bir zamanın, məhdud bir dini dairənin mütəfəkkiri deyil, onun yaratdığı əsərlər sözün tam mənasında ümumbəşəri səciyyə daşıyır, əsl insanpərvər konsepsiyalara əsaslanır, onlar bəşəridir, ölməzdir. Onun poeziyasına aktuallıq gətirən cəhətlərdən biri də bu görkəmli şair və mütəfəkkirin yaradıcılığında irqindən, dinindən və dilindən asılı olmayaraq, bütün insanların bərabərliyi ideyalarının vəsf edilməsidir.

Mütəfəkkirin dönə-dönə araşdırmaya cəlb edilən əsərlərindən biri də tədqiqat obyektimiz olan “Məsnəvi-ye mənəvi”dir. Əsrlərin sınağından çıxmış bu əsər dünya ədəbiyyatının nadir inciləri

sırasına daxil olan çox qiymətli bədii-fəlsəfi əsərlərdən biridir. Ümumiyyətlə, Mövlananın yaradıcılığı çoxyönlü olmaqla bərabər, bəzi əsərləri («Məsnəviyi-mənəvi» və «Divani-kəbir») də irihəcmliidir. Əgər onun «Məsnəvi»si 26 min beytdən ibarətdirsə, «Divani-kəbir» və ya «Divani-Şəms» adı ilə tanınan şeirlər toplusu 3229 qəzəl, 1983 rübai, 44 tərcibənddən ibarət olmaqla 50 min beytdən artıq qiymətli bədii bir əsərdir. Bu əsərlərdən başqa, Ruminin müxtəlif şəxslərə ünvanlanmış «Məktubat»ı və söhbətlər şəklində olan «Fihi mafih» əsəri də günümüze gəlib çatmışdır.

Cəlaləddin Ruminin bədii və fəlsəfi-estetik irsi Şərq mədəniyyəti, elmi və ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələri olan əl-Qəzali, əl-Biruni, İbn Sina, İbn Rüş, əl-Məərri, Bəhmənyar, Firdovsi, Nizami, Xəyyam, Sədi, Cami, Nəsimi, Nəvayi, Füzuli kimi şair və mütəfəkkirlərin yaradıcılıqları ilə bir sırada dayanır. Bu mütəfəkkirin istər həyat tərz, dərvişlik dünyagörüşü, istərsə də təsəvvüfi düşüncələri insanların mənəvi-əxlaqi aləminin saflaşmasına xidmət etmişdir.

Cəlaləddin Rumi təkcə dini-təsəvvüfi düşüncələrə bağlı olmamış, o həm də real həyatda baş verən çeşidli hadisələrə münasibət bildirmişdir. Mütəfəkkir «Məsnəvi-ye mənəvi»si ilə bir mənəviyyat dastanı yaratmışdır. Mütəfəkkir şair dini obraz, motiv və süjetlərdən istifadə etməklə yanaşı, əsatir və xalq yaradıcılığının zəngin nümunələrindən, yazılı və şifahi əsərlərdən gen-bol yararlanmışdır.

Məlum olduğu kimi, ədəbiyyatın bədii dəyərini müəyyən edən bir sıra xüsusiyyətlər, estetik prinsiplər və ədəbi üsullar mövcuddur. Bu üsullardan biri də gülüş vasitəsi ilə islah etməkdir. O da məlumdur ki, canlı aləm arasında yeganə olaraq insana məxsus olan yumor hissi bədii ədəbiyyatda ən çox işlənən ifadə vasitələrindən biridir. Çox vaxt ən «ciddi ədəbiyyat»larda belə «qeyri-ciddi yumor» süjetləri, motivləri və obrazlarına geniş yer ayrılır. Orta əsrlər Şərq ədəbiyyatının bir sıra örnəklərində müşahidə olunduğu kimi, Cəlaləddin Ruminin «Məsnəviyi-mənəvi»sində də mənəvi aləmin kamilləşməsinə xidmət edən yumor nümunələrinə çox yer ayrılmış, nəticə etibarilə bu dünyəvi

xarakterli ədəbi-estetik haşiyələr əsərin bədii dəyərini daha da artırmışdır.

Tədqiqatın obyektini klassik şeir və ürfani düşüncənin görkəmli nümayəndəsi Cəlaləddin Ruminin «Məsnəviyi-mənəvi» əsərində yer alan gülüş və onun növləri, xüsusilə yumor təşkil edir. Burada mütəfəkkirin dünyaya baxışı və əxlaqi-didaktik görüşlərinin tərkib hissəsi olan gülüş və onun əsas fəlsəfi-estetik prinsipləri, təsəvvüfi ideyaların ifadəsində gülüşün yeri və funksiyası, Mövlana yumorunun özünəməxsusluğu tədqiqat obyektii olaraq seçilmişdir.

Mövzunun tədqiq tarixi. Rumi yaradıcılığında yumor problemi indiyədək ayrıca araşdırma obyektii olmamışdır. Yumor materialının şairin yaradıcılığında xüsusi çəkiyə malik olmasına baxmayaraq, bu məsələnin tədqiqinə maraq göstərilməmişdir. Bəzi tədqiqatçılar Ruminin “Məsnəvi”sindən bəhs edərkən dolayısı ilə bu məsələyə toxunsalar da, gülüş ədəbi-nəzəri məsələ kimi araşdırmaya cəlb edilməmişdir. Ruminin “Məsnəvi”sində yumor məsələsini araşdırmaq üçün onun bütün yaradıcılığının fəlsəfi-dini və ümumbəşəri xüsusiyyətləri də araşdırılmalıdır.

Bu cəhəti də xüsusilə qeyd etməliyik ki, “Məsnəvi”də yumor məsələsinin araşdırılması sahəsində boşluq olsa da, mövlanaşünaşlığın tarixi boyunca bir çox görkəmli tədqiqatçıların şairin həyatı, şəxsiyyəti, fəlsəfi görüşləri, yaradıcılığının ürfani, dini və ədəbi istiqamətləri barədə qiymətli araşdırmaları elm aləminə məlumdur. Şərqi bir sıra görkəmli şəxsiyyətləri Ruminin “Məsnəvi”sinə şərhlər və ayrı-ayrı nəşrlərinə müqəddimələr yazmışlar. Türkiyə, İran və Hindistanda orta əsrlərdən başlayaraq müasir dövrümüzə qədər bu sahədə tədqiqatlar aparılmış, elmi baxımdan çox əhəmiyyətli əsərlər yazılmışdır.

Orta əsrlərdə Sarı Abdulla, Piri Paşa, Abidin Paşa, Qazı Nurullah Şüştəri, Abdulla Xişeqi Qosuri, Xacə Əyyub və digərlərinin bu sahədəki xidmətlərini qeyd etmək lazımdır. “Məsnəvi”nin XIX əsr Şərq tədqiqatçıları arasında Şah Vəli Məhəmməd Əkbərabadinin adı xüsusi çəkilməlidir.

XX əsrdə Türkiyədə görkəmli alim Əbdülbaqi Gölpınarlının, İranda isə Bədiüzzaman Foruzənfərin çox dəyərli tədqiqatları mövlanaşunaslıqda xüsusi mövqeyə malikdir. Son dövr İran mövlanaşunaslarından Əbdülhüseyn Zərrinkubun adını xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Azərbaycan ədəbi ictimaiyyəti bu sahəyə XIX əsrdən diqqət yetirməyə başlamışdır. İlk dəfə M.F.Axundzadə 1876-cı ildə “Mollayi-Ruminin və onun təsnifinin babında” adlı məqalə yazmışdır. Ondan sonra Azərbaycanda Mövlananın daha geniş dairədə tanınması sahəsində xüsusi xidmətləri olan görkəmli romantiklər Məhəmməd Hadi və Abdulla Şaiqin adlarını çəkməliyik.

XX əsrdə Azərbaycanın görkəmli alimləri F.Qasımzadə və Z.B.Göyüşov, son vaxtlar isə S.Hüseynov, Y.Rüstəmov, İ.İbrahimova, M.Cəfərov, A.Yaşar və digərlərinin Azərbaycan mövlanaşunaslığındakı fəaliyyəti uğurlu addım kimi qiymətləndirilməlidir.

Ruminin Qərb tədqiqatçıları da bu sahənin araşdırılması tarixində xüsusi rol oynamışlar. Avropada bu sahədə ilk tədqiqat işləri “Məsnəviyi-mənavi”ni alman dilinə tərcümə etmiş alman diplomatı Vallenburqa aiddir. Görkəmli Qərb şərqşünası Yozef fon Hammer-Purqştall, eləcə də F.A.D.Torluk, F.Rükkert, Q.Rozen, H.Ritter, A.M.Şimmel də Mövlana haqqında araşdırmaları ilə bu sahəni zənginləşdirmişlər.

İngilis tədqiqatçısı Mark Nikolsonun mövlanaşunaslıqdakı fəaliyyətini sonralar onun nəvəsi Reynold Nikolson davam etdirmişdir. A.C.Arberinin də monoqrafiyası mövlanaşunaslıq baxımından elmi dəyəri ilə seçilir.

Rusiyada Rumi yaradıcılığı ilə bir sıra görkəmli şərqşünas alimlər məşğul olmuşlar. N.Matrikoviç və A.Krımski bu sahədə ilk əsər yazan alimlərdəndirlər. Bundan başqa, İ.Braqinski, N.Odilov və R.Fişin tədqiqatları da bu sahədə diqqətəlayiq yer tutur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyada əsas məqsəd Cəlaləddin Ruminin yaradıcılığında yumoru orta əsrlər Şərq ədəbiyyatı kontekstində bir ədəbi-estetik kateqoriya kimi

tədqiq etməkdir. Orta əsrlər Şərq poeziyası, o cümlədən Mövlananın şeri daha çox dini-ürfani səciyyəsi baxımından araşdırmaya cəlb edilmiş, klassik, xüsusilə təsəvvüfi şəirdə gülüş və onun növlərinə çox diqqət yetirilməmişdir. Mövlananın “Məsnəviyi-mənəvi” əsəri digər təsəvvüfi əsərlərdən yumor və satiraya çox müraciət etməsi ilə fərqlənir. Əsəri bu kontekstdə araşdırmaq üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- “Məsnəviyi-mənəvi” əsərinin ümumiyyətlə ideya və məzmun xüsusiyyətlərini təhlil etmək və bu baxımdan gülüşün yardımçı funksiyasını müəyyənləşdirmək;

- “Məsnəviyi-mənəvi” əsərində gülüş, xüsusilə yumorla bağlı hissələri təhlilə cəlb etmək və onların poetik-fəlsəfi funksiyalarını dəyərləndirmək;

- Cəlaləddin Ruminin təsəvvüfi-fəlsəfi dünyagörüşü və əxlaqi-estetik prinsiplərini ifadədə yumorun yerini təyin etmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Cəlaləddin Ruminin yaradıcılığında mühüm yer tutan “Məsnəviyi-mənəvi” indiyədək təkcə Azərbaycan deyil, ümumiyyətlə dünya mövlanaşünaslığında gülüş və onun ifadə şəkilləri kontekstində təhlilə cəlb edilməmişdir. Buna görə də həmin boşluğu doldurmaq niyyəti ilə dissertasiyada dünya ədəbiyyatı tarixində xüsusi yer tutan yumorun klassik Şərq ədəbiyyatı, eləcə də poeziyada rolu və əhəmiyyətinə ekskurs xarakterli nəzər salınır və Mövlana yaradıcılığında gülüşün və onun növlərindən biri olan yumorun poetik funksiyası müəyyənləşdirilir. Əsərin yumor xəttinin müəyyən edilməsi, onun ümumşərq və ümumdünya ədəbi-estetik və əxlaqi prinsipləri müstəvisində araşdırması ilk dəfə olaraq bu dissertasiyada sistemli şəkildə həyata keçirilmiş və yumorun çoxyönlü rolu və funksiyası göstərilmişdir. Bu cəhətlər tədqiqatın başlıca elmi yeniliyini təşkil edir.

Tədqiqatın metodoloji və nəzəri əsası. Dissertasiya yazılarkən problemlə bağlı Azərbaycan və İran ədəbiyyatşünaslığının elmi qənaət və təcrübələrindən istifadə olunmuşdur. Mövzunun xarakteri nəzərə alınaraq, tarixi-tipoloji və elmi-nəzəri təhlil prinsipi əsas götürülmüşdür. Dissertasiyadakı elmi qənaətlər hər iki

təhlil metodu ilə konkret nümunələrə dayanmaqla əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiyanın mövzusu və təhlildə istinad edilən elmi ədəbiyyat daha çox nəzəri səciyyə daşıyır. Dissertasiyada gəlinən nəzəri qənaətlərdən gələcəkdə klassik Şərq şəri və ürfani ədəbiyyatın təhlili zamanı istifadə oluna bilər. Təcrübi baxımından isə bu tədqiqat işindən ali məktəblərin bakalavr və magistratura pillələrində tədris materialı kimi, eləcə də yaxın mövzularda yazılmış elmi əsərlərdə istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Dünya ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas məzmunu Azərbaycan, Türkiyə və İranın aparıcı mətbu orqanlarında çap olunmuş monoqrafiya və məqalələrdə öz əksini tapmışdır. Dissertant bu mövzuda yerli və beynəlxalq konfranslarda məruzələr etmişdir. Dissertasiya BDU-nun Dünya ədəbiyyatı kafedrasında müzakirə edilərək müdafiəyə buraxılmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya “Giriş”, üç fəsil, “Nəticə” və “İstifadə olunmuş ədəbiyyat”dan ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, predmetin öyrənilməsinin əhəmiyyəti, tədqiqatda qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələr, mövzunun işlənmə dərəcəsi, elmi yeniliyi, metodoloji əsası, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, işin aprobasiyası göstərilir.

Dissertasiyanın “**Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi”sinin tədqiq tarixi**” adlanan I fəslə dörd bölmədən ibarətdir. “**Cəlaləddin Ruminin ədəbi-fəlsəfi irsi araşdırmalarda**” adlanan **birinci** paragrafda “Məsnəvi”nin Şərq və Qərbdə tədqiqi tarixinə ümumi şəkildə nəzər salınır və araşdırmaların xarakteristikası verilir.

Şərq ədəbiyyatının ən böyük ürfani mənzum əsəri və dünya

ürfan şeirinən şah əsərlərindən olan “Məsnəvi-yi mənəvi” 25 732 beytdən ibarətdir və 6 dəftərdə toplanmışdır. Bu qiymətli əsər Azərbaycan, ingilis, ərəb, türk, ispan, rus və s.. dillərinə tərcümə olunmuşdur. Ona müxtəlif dillərdə çoxsaylı şərhlər də yazılmışdır.

Mövlananın digər məşhur əsəri “Divani-Şəms” həm də “Divani-kəbir” və ya “Külliyyati-Şəms” adları ilə tanınır.

Əruz vəzninin 24 müxtəlif bəhrlərində yazılmış şeirlər qafiyə baxımından əlifba sırası ilə düzülmüş və hər bir bəhr ayrıca bir divan şəklini almışdır. Beləliklə, 24 ayrı-ayrı divan həcmində böyük bir əsər meydana gəlmişdir ki, buna sadəcə divan yox, mükəmməlliyi və böyüklüyünü ifadə etmək niyyəti ilə “Divani-kəbir” adı verilmişdir.¹

Mövlananın ən əhəmiyyətli nəsr əsəri “Fihi mafih”dir. Bu əsər Mövlananın moizələrini, həm də məclislərdə söylədiyi söhbətlər və sorğulara verdiyi cavabları ehtiva edir.² Bu söhbətlərdə Mövlana “Məsnəvi”də ixtisarla verilən izahsız məsələləri aydınlaşdırır.

Mövlananın nəsr əsərlərindən biri də “Məcalisi-səbə”dir. Bu əsər Mövlananın 7 təzkir (öyüd-nəsihət vermə) məclisini əhatə edir. Bu məclislərdə ürfan və xalq haqqında maraqlı fikirlər olsa da, sadə xalq kütləsinə xitabən söyləndiyi üçün məzmun baxımından müəyyən məhdudiyyətlər nəzərə çarpır.³

Mövlana insanlara kömək məqsədilə onların həyat şəraitini, mənəvi və maddi duyğularını özündə əks etdirən çoxsaylı məktublar (“Məktubat”) yazmışdır. Onun məktubları daha çox konkret səciyyə daşıyır və hər məktubun başlığı onun məzmunu ilə bilavasitə bağlıdır.⁴

Mövlananın öz kitablarına yazdığı **haşiyləri** də bədii-fəlsəfi dəyərə malikdir.

Dissertasiyanın I fəslinin ikinci bölümü “Cəlaləddin Ruminin yaradıcılığında “Məsnəvi” və onun başlıca

¹ İ.İbrahimova. Mövlana Cəlaləddin Ruminin «Məsnəvi-ye mənəvi» əsəri islam təəvvüfünün əsas qaynaqlardan biri kimi, Bakı. Nafta-Press, 2005, s.35.

² ع.ا. حلبی. مبانی عرفان و احوال عارفان، تهران، اساطیر، 1367/1988، ص. 577.

³ ع. زرین کوب. دنباله جستجو در تصوف ایران، تهران، امیرکبیر، 1362/1983، ص. 294.

⁴ س. شمیسا. گزیده غزلیات مولوی، تهران: چاپ و نشر بنیاد، 1369/1990، ص. 37.

mövzuları” adlanır. “Məsnəvi” içində həyat dalğalanan sakit dənizə bənzəyir və orada hikmət, həyat fəlsəfəsi, bəşəri bilgilər, siyasi düşüncələr və təsəvvüfi məzmunlar ehtiva edilir. Əsərdə hekayə və təmsillərə, eləcə də Quran ayələrinin təfsirlərinə geniş yer verilmişdir.

“Məsnəvi”də insanın ruhi-mənəvi dəyərləri və ilahi mahiyyəti bütün əsər boyu diqqət mərkəzində saxlanılır. Mövlanaya görə, insan Allahın bir kitabıdır. O, başdan-ayağa mənə dənizidir. İnsan cövhərdir, hər şeyin qayəsi, məqsədi insandır. Ona görə də ağıl da, fikir də insana kölədir.⁵

“Məsnəvi”dəki bəzi hekayələrin ideyası Quran və hədislərdən alınmışdır və sıx-sıx gözə çarpan Qurani-kərimdən iqtibas və təlmihlər çoxluğu ilə bu əsərin üslubi özəlliyinə çevrilmişdir.

Mövlana “Məsnəvi”də Adəmdən Xatəmə qədər bir çox peyğəmbərlərin hekayələrini zikr etməkdən əlavə, onların adlarını da dönə-dönə yad etmişdir. Adəm, Süleyman, Musa, Saleh, Nuh, Yusif, İsa, Davud, Yaqub, İbrahim, İdris, Məhəmməd (s) və başqa peyğəmbərlərin adını mütəfəkkir təkrar-təkrar xatırlayır. Ancaq Allahın son peyğəmbəri həzrəti-Məhəmmədin eşqi “Məsnəvi”nin əvvəlindən axırına qədər davam edir. Mövlanaya görə, peyğəmbərlərin ən mühüm işi bəşərin Allaha doğru gedən yolunu yaxınlaşdırıb bu yolçuluğu sürətləndirməkdir.⁶

Mövlana yaradıcılığında xüsusi yer verdiyi eşq anlayışı barədə deyir: “Eşq Allahın insana tapşırdığı əmanət yüküdür”.

Mövlananın fəlsəfi görüşlərinə fərdiyyət verən anlayışlardan biri də səma ilə bağlı düşüncələridir. Səmadakı hərəkətlərin rəmz və sirləri vardır: Ayaq döymək əmmarə nəfsi ayaqlamaqdır, əl çalmaq isə məhəbbun vüsəlinə yetişmək mənasındadır. Səma zamanı ruh mənə aləminə doğru yönəlir və orada müşahidəyə başlayır. Sufinin varlığı zaman və məkandan azad olur, o, əbədiyyət və sonsuzluq dəryasında qərq olaraq, Haqqın zatında fəniləşir.⁷

⁵ ریاحی، محمد امین، زبان در قلمرو عثمانی، تهران: پازنگ، 1348/1969، ص. 16.

⁶ عبدالکریم سروش. قمار عاشقانه شمس و مولانا، تهران، موسسه فرهنگی صراط، 1379، ص. 37.

⁷ ع. زرین کوب، بحر در کوزه، تهران: علمی، 1366/1987، ص. 33.

“Məsnəvi”də mütəfəkkir şairin eşq və səma anlayışları aparıcı mövqedə olsa da, onun müraciət etdiyi mövzular ümumiyyətlə rəngarəngdir və çeşidli mənbələrdən qaynaqlanır. “Məsnəvi”yə hikmətamiz xarakter verən qaynaqlardan biri də xalq müdrikliyidir. “Məsnəvi”dən də xalq dilinə bəzi aforizmlər keçmişdir və Mövlana ilk dəfə olaraq onları bu əsərində istifadə etmişdir.

Dissertasiyanın I fəslinin üçüncü bölümü “Məsnəvi-ye mənəvi”nin quruluşu və ideya-məzmun istiqamətləri” adlanır. Mövlana əsərinə Şərq ədəbiyyatında bir janr kimi mövcud olan məsnəvinin adını vermiş və bütün əsər boyu bunu yeri gəldikcə qeyd etmişdir. Ruminin əsərindən əvvəl və sonra onlarla məsnəvi yazıldığına baxmayaraq, məsnəvi dedikdə Ruminin “Məsnəviyi-mənəvi”si yada düşür.⁸

Mövlana 6 cildlik əsəri boyunca həm “Məsnəviyi-mənəvi”, həm də “Məsnəvi” terminini əsərin adı kimi istifadə edir və “Məsnəviyi-mənəvi”yə nisbətən “Məsnəvi” adını daha çox işlədir:

مدتی این مثنوی تأخیر شد

مهلتی بایست تا خون شیر شد.⁹

(Bir necə müddət bu “Məsnəvi” gecikdi,
Qanın südə çevrilməsi üçün möhlət gərək idi).

همچنان مقصود من زین مثنوی

ای ضیاء الحق حسام الدین تویی.¹⁰

(Bu “Məsnəvi”də mənim məqsədim,
Ey Haqq işiqi Hüsameddin, sənsən).

پیش کش می آرمت ای معنوی

قسم سادس در تمام مثنوی.¹¹

(Ey “Mənəvi”, “Məsnəvi”ni tamamlamaq üçün altıncı qismi sənə hədiyyə gətirmişəm).

Hətta müəllif bir yerdə əsərin adını “Hüsaminamə” deyərək qeyd

⁸ İ.İbrahimova. Mövlana Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi-ye mənəvi” əsəri islam təsəvvüfünün əsas qaynaqlarından biri kimi, Bakı: Nafta-Press, 2005, s.22

⁹ جلال الدین محمد رومی، مثنوی، تصحیح: ر.ا. نیکلسون، تهران، مولى، 1987/1366، ج2، ص. 247

¹⁰ Yenə orada, c. 4, s. 323)

¹¹ Yenə orada, c. 6, s. 271.

edir:

گشتلۇ جذب چو تو علا" مه ای

در جهان گردان حسامی نامه ای.¹²

(Sənin kimi bilicinin cazibəsindən

Hüsaminamə dünyanı gəzər oldu).

İranlı tədqiqatçı M.İslami Nəduşən "Məsnəvi"-nin başlanğıc tarixini h. 654/ m. 1256-cü il, bitirilmə tarixini h. 668/ m. 1270-ci il olaraq qeyd edir.¹³ Digər tədqiqatçılar da bu iki tarixə yaxın tarixləri qeyd etmişlər.

Rumi "Məsnəvi"-nin hər cildini ön söz ilə başlayır. Həmin ön söz sanki o cildin əsas məzmununu əks etdirir.¹⁴ Mövlana "Məsnəvi"-nin birinci cildinə yazdığı ön sözdə bildirir ki, "Mənəvi" həqiqətə çatmaq və ilahi sirrdən agah olmaq istəyənlər üçün yoldur. Mütəfəkkirə görə, "Mənəvi" pak mənəviyyatlı insanlar üçün könül səfəsidir.

"Məsnəvi"-nin qaynağı, əsasən, Qurani-kərim olsa da, Mövlana Sənai, Əttar və başqa Şərq mütəfəkkirlərinin də yaradıcılıqlarından bəhrələnmişdir.

Dissertasiyanın I fəslinin dördüncü bölümü "Məsnəviyi-mənəvi" tədqiqatlarda adlanır. Mövlananın şah əsəri "Məsnəviyi-mənəvi"-nin yaranmasından yüzilliklər ötüb keçməsinə baxmayaraq, dünyanın müxtəlif yerlərində bu əsər haqqında yeni şərh və tədqiqatlara bu gün də rast gəlinir.

Şərqdə Mövlananın sufi həyatı barəsində ən qədim əsərlərdən biri Firudin Sepahsaların "Zendeginameyi-Mövləvi" əsəridir. Mövlana haqqında yazılan ən qədim əsərlərdən biri kimi onun oğlu Sultan Vələdin qələmə aldığı "Vələdnəmə", Əhməd Əflakinin "Mənaqibül-arifin", Sultan Vələdin müasiri olan Əhməd Ruminin "Dəqayiqül-həqayiq" əsərlərini göstərmək olar. Mövlananın "Məsnəvi"-sinin neylə bağlı qisminə istər orta əsrlərdə, istərsə yeni

¹² جلال الدين محمد رومى. مثنوى، تصحيح: نيكلسون. ر.ا، تهران، مولى، 1987/1366، 6 ج، ص. 271.

¹³ محمد على اسلامى ندوشن. باغ سبز عشق، تهران: يزدان، 1998/1377، ص. 109.

¹⁴ R.Əliyev. Orta əsrlər Şərq ədəbiyyatı, Bakı, Elm və Təhsil, 2010, s.29.

dövrə çoxsaylı şərhlər yazılsa da, Əbdürrəhman Caminin “Neynamə” adlı müqəddiməsi xüsusilə seçilir. Şahidi Dədənin (XVI) “Gülşəni-tövhid” adlı əsərinin, onunla çağdaş Zərif Həsən Çələbinin natamam “Kaşifül-əsrar” və Əbdülvəhab ibn Cəlaləddin Sabuninin “Məsnəvi”yə yazdığı şərhlərin adını da çəkmək olar.

Türkiyədə “Məsnəvi”yə yazılmış ən qədim şərhələrə nümunə olaraq, Şəmi və Sürurinin (XVI) şərhlərini göstərmək olar. Sonradan bu iki müəllif öz şərhlərini birləşdirmişlər. Ə.Gölpınarlıının verdiyi məlumata görə, Şəminin şərhı türkçə, Sürurinin şərhı isə farsca olmuşdur. Bunlardan əlavə, Sudi adlı müəllifin də türkçə şərhı vardır.

Mövləvi təriqətinə mənsub şairlərdən Yusifi-Sinəçək “Məsnəvi”dən bəzi beytləri seçmiş və bu antologiyaya “Cəzireyi-Məsnəvi” (“Məsnəvi adası”) adını vermişdir. Mövləvilərdən İlmi Dədə və Şeyx Qalib bu əsərə, Cevri və Dal Mehmet Paşa isə “Məsnəvi”dən seçmələrə şərh yazmışlar. İsmayıl Rüsuxi Ənqərəvinin (XVII) “Fatihəl-əbyat” adlı türk dilində yazdığı şərh bu günümüze qədər “Məsnəviyi-mənəvi”yə yazılmış ən kamil şərhələrdən hesab edilir. Yüz il sonra isə İsmayıl Həqqi Celuni “Ruhul-Məsnəvi” adlı əsər yazmışdır.¹⁵

Burada mövlanaşünaslıq sahəsində XX əsrin böyük alimlərindən Ə.Gölpınarlıının, eləcə də B.Körükçüoğlu, Ə.N.Tərən, Ə.Kabaklı, Ə.Atəş, M.Öndər və digərlərinin adlarını çəkmək olar.

“Məsnəvi”yə müxtəlif həcmli bəzi nəzirələr də yazılmışdır. Bunların ən mühümü XV əsrin böyük sufilərindən olan Şeyx İbrahim Gülşəninin “Mənəvi” əsəridir.¹⁶

Əhməd Avni Konuk öz şərhində hind şərhçilərindən İmdadullah, Bəhrül-Ülum, Radəvi və Abdullah Loknuvinin əsərlərinə müraciət etdiyini söyləyir. İmdadullahın şərhində isə hind şərhçilərindən Şeyx Məhəmmədi Əfdal, Əbdüllətif, Əbdülfəttah, Məhəmməd Mir, Nurullah, Məhəmməd Əyyub, Əli

¹⁵ A.Gölpınarlı. Mesnevi ve Şerhi, İstanbul, 1990, c.I, s.S.

¹⁶ bax: Yenə orada, c.I, s.3.

əl-Qazi, Məhəmməd Haşım Həsən Sahib, Nizam, Əbdülvahid, Şah Hüseyin Sahib, Məhəmməd Şükrullah, Məhəmməd Naim və Kərimullahın adları çəkilir.¹⁷

Mövlananın «Məsnəviyi-mənəvi» si fars dilində olduğundan istilah və təbirlərini əhaliyə aydınlaşdırmaq üçün kamil bir lüğətə ehtiyac duyulurdu. Bu səbəbdən də XVI əsrdən üzü bəri bu sahədə onlarla əsər yazılmışdır. Belə əsərlərə nümunə olaraq, Üveys ibn Qulam Səccestaninin “Künüzül-mənəvi”, Əbdüllətif Gəceratinin “Lətayifül-lüğət”, Məhəmməd Şabaizadənin “Məzhərül-işkal fi bəyani lüğəti “Məsnəvi”, Dəməşqinin “Lətayifül-lüğət”-ini göstərmək olar.¹⁸

XX əsrdə İranda “Məsnəviyi-mənəvi”nin tədqiqinə onlarla əsər həsr olunmuşdur. Bunlardan yalnız ən mühümlərinin adını çəkəcəyik. İranda yazılmış ən dəqiq şərhərdən biri Bədiüzzaman Füzuanfərin üç cilddən ibarət “Şərh-i “Məsnəviyi-şərif” əsəridir. Cəlaləddin Humayinin “Mövləvi çe miqiyəd?” və ya “Mövləvinamə” adlı ikicildlik əsəri mövlanaşünaslığı zənginləşdirən əsərlərdəndir.

“Məsnəvi-yi mənəvi”ni həm Şərq, həm də Qərb fəlsəfi məktəbləri baxımından təhlil edən və tutarlı dəlillərlə əsaslandıran tədqiqatçılardan biri də Məhəmməd Təgi Cəfəridir. Onun “Təfsir, nəqd və təhlil-e “Məsnəvi” və “Mövləvi və cəhanbiniha də məktəbha-ye Şərq-o Qərb” kitabları bu böyük əsərin tədqiqi sahəsində olan qiymətli araşdırmalardandır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Füzuanfər və Zərrinkub da Mövlananın həyatına aid ən dəyərli əsərlərin müəllifləridir.

Son dövrdə “Məsnəvi”yə yazılmış ən geniş şərhərdən biri Kərim Zəmaninin yazdığı altı cildlik “Şərh-e came-ye “Məsnəvi-ye mənəvi” əsəri, digəri də Məhəmməd Estelaminin səkkiz cilddən ibarət “Məsnəvi” əsəridir.

¹⁷ bax: A.Gölpınarlı, Mesnevi ve Şerhi, İstanbul, 1990, c.I, s.8.

¹⁸ bax: آ.م. شمیم. شکوه شمس (سیری در آثار و افکار مولانا جلال الدین رومی)، ترجمه: حسن لاهوتی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، 1988/1367، ص. 557.

“Məsnəviyi-mənəvi” dilçilərin də nəzərindən yayınmamış və bu sahədə bir sıra mühüm işlər görülmüşdür. Seyyid Sadeq Gouhərin “Fərhəng-e esteləhat və təbirat-e “Məsnəvi” adlı lüğət tərtib etmişdir. “Məsnəvi-yi mənəvi” əsəri Hindistanda da böyük şöhrət tapmış və ona, öncə də qeyd etdiyimiz kimi, şərhlər yazılmışdır.¹⁹

“Məsnəviyi-mənəvi”dən ilhamlanaraq yazılmış nəzirələrdən ən diqqətəlayiq olanları Cahangir Haşiminin (XVI) “Məsnəvi-yi məzhərül-əsar” və Anandaqana Kvonun (XIX) “Məsnəvi-yi kəcküləh” əsəridir.²⁰ Məhəmməd İqbal kimi tanınmış hindli mütəfəkkir də özünün “Əsrar-e xodi” məsnəvisini məhz bu böyük əsərdən ilhamlanaraq yazmışdır.

“Məsnəviyi-mənəvi”nin Azərbaycan tədqiqatçılarına gəlincə, bu sahədə ilk tənqidi söz sahibi olaraq, M.F.Axundovun adını qeyd etməliyik. O, “Mollayi-Ruminin və onun təsnifinin babında” adlı məqaləsində ziddiyyətli fikirlər irəli sürür. Bir yandan, Rumi “ağlına, şüuruna və zövqünə” görə təriflənir, digər yandan da, onun “cəfəng-cəfəng dəlail və xariqüladə əxlaq zikr” etməsi pislənir.²¹

“Məsnəvi”nin tərcümələrinə kiçik həcmdə olsa da, Məhəmməd Hadi (1879-1920) yaradıcılığında rast gəlinir. Mütəfəkkir şairin bu tərcüməsi Azərbaycan mövlanaşünaslığında xüsusi yer tutur.²² Böyük Azərbaycan maarifçi ədibi Abdulla Şaiq Talıbzadə “Məsnəviyi-mənəvi”nin bir sıra dastan və hekayələrini tərcümə etmişdir²³ və onun “Məsnəviyi-mənəvi”dən etdiyi tərcümələr orijinala çox yaxınlığı ilə diqqəti cəlb edir.

Öncə də qeyd etdiyimiz kimi, azərbaycanlı tədqiqatçılardan F.Qasımzadə, Z.B.Göyüşov, Y.Rüstəmov və başqaları tədqiqatları, S.Hüseynov isə “Məsnəvi”nin 1-ci dəftərini Azərbaycan dilinə

¹⁹ bax: شميل. شکوه شمس (سیری در آثار و افکار مولانا جلال الدین رومی)، ترجمه: حسن .آ.م. لاهوتی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، 1988/1367، ص. 524.

²⁰ bax: Yenə orada, s.526.

²¹ bax: M.F.Axundov. Seçilmiş əsərləri, c.II, Bakı, 1980, s.182-186.

²² bax: M.Hadi. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Şərq-Qərb, 2005, s.398- 399.

²³ İ.İbrahimova. Mövlana Cəlaləddin Ruminin «Məsnəvi-ye mənəvi» əsəri islam təəvvüfünün əsas qaynaqlarından biri kimi, Bakı, Nafta-Press, 2005, s.46.

tərcümə etməsi ilə mövlanaşünaslıq sahəsində müəyyən xidmət göstərmişlər.

Avropada mövlanaşünaslığın əsası Mövlananın əsərlərinə ilk diqqət yönəldən və dərk etməyə çalışan diplomatlar tərəfindən qoyulmuşdur. Alman diplomatı Vallenburq (vəfatı:1802), avstriyalı şərqşünas Yozef fon Hammer Purqştallın (1774-1856) tərcümələri bu sahədə uğurlu addımlar idi.²⁴

XIX əsrdə Rumi yaradıcılığına maraq göstərən Avropa alimlərindən F.A.D.Torluk, Fridrix Rükert, Qeorq Rozen, Ceyms Redhaus və Vinild “Məsnəvi”ni avropalı oxuculara təqdim edən müəlliflərdəndirlər.²⁵ Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin əvvəllərində Mark Nikolson “Məsnəvi-ye mənəvi”nin tədqiqatçı və şərhçilərindən biri kimi tanınmışdır. Onun nəvəsi Reynold Nikolsonun (1868-1945) şərqşünaslıq elminə əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Belə ki, «Məsnəviyi-mənəvi”nin ən səhih nəşri onun adı ilə bağlıdır. “Məsnəvi”nin ingilis dilinə ən gözəl və dəqiq tərcüməsi də bu tədqiqatçının xidmətidir. Onun “Rumi, poet and mystic”, “The Table-Talk of Jalaluddin Rumi”, “Methewi-i manavi”, “The Mathnawi of Jalaluddin Rumi”, “Commentary of Maulavi's Mathnawi” və s. kimi əsərləri “Məsnəvi”nin tədqiqi sahəsində qiymətli mənbələrdir.

“Məsnəvi-yi mənəvi”ni tədqiq edən Avropa alimlərindən Anne Mari Şimmelin əsərləri (“Die Bildersprach Dschelaladdin Rumis”, “Jalaladdin Rumi, story on Prayer”, “The Triumphal Sun”) də çox maraq doğurur.

A.C.Arberri, H.Ritter, Hilleson, S.Boqdanovun tədqiqatları Ruminin fikir dünyasına bəşəriyyətin aydın düşüncəli insanların necə vurğun olduqlarına sübutdur.

²⁴ İ.İbrahimova. Mövlana Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi-ye mənəvi” əsəri islam təsəvvüfünün əsas qaynaqlarından biri kimi, Bakı, Nafta-Press, 2005, s. 48.

²⁵ آ.م. شيميل. شکوه شمس (سیری در آثار و افکار مولانا جلال الدین رومی)، ترجمه: حسن لاهوتی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، 1988/1367، ص. 544.

Burada əslən şərqli, lakin əsərləri Avropa dillərində çap olunmuş Seyid Hüseyn Nəsr və Xəlifə Əbdül-hakim kimi tədqiqatçıları da xatırlamaq yerinə düşərdi.

Rusiyada Ruminin adına ilk dəfə A.Krımskinin «История Персии и литературы и дервишской теософии» (1914-1917) əsərində rast gəlirik. N. Matrikoviç, İ.Petruşevski, İ.Braqinski, N.Odilov, B.İsmetov, E.Cavelidze, R.Fiş Mövlananı postsovet məkanında tanıdıb sevdiren tədqiqatçılardandırlar.

Göründüyü kimi, Cəlaləddin Ruminin “Məsnəviyi-mənəvi” əsəri həm Şərq, həm də Qərb ədəbi, fəlsəfi və elmi fikir tarixində xüsusi mövqeyə malikdir.

Dissertasiyanın “Mövlananın “Məsnəvi”sində gülüşün yeri” adlı II fəslinin birinci paragrafi “Bədii ədəbiyyatda gülüş və onun nəzəri əsasları” adlanır. Bədii yaradıcılıq hələ qədim dövrlərdən başlayaraq, iki- “ciddi və qeyri-ciddi” istiqamətdə yaranmış və inkişaf etmişdir. Mövlananın da əsərlərində, xüsusilə onun şah əsəri olan “Məsnəviyi-mənəvi” də zahirən qeyri-ciddi görünən, əslində isə tam mənasında ciddi səciyyə daşıyan bədii ifadələr və yumor məzmunlu hekayələr geniş yer tutur. Mövlananın “Məsnəviyi-mənəvi” əsərində yumorun yeri və əhəmiyyətini müəyyən etmək üçün bu bədii ifadə vasitəsinin dünya ədəbiyyatında yayılma dərəcəsini öyrənməyə və onun yaxın janrlar (satira, həcv və həzl) ilə müqayisəli tədqiqinə ehtiyac vardır.

Demək olar ki, dünya ədəbiyyatında əksər görkəmli sənətkarlar öz əsərlərinin məna kəsərliliyini və məzmun dərinliyini təmin etmək üçün insan psixologiyası ilə əlaqəli olan kinayə və yumora müraciət etmişlər. Yumor hissi insanın dünya və cəmiyyətə baxışının ayrılmaz bir cəhəti olmaqla yanaşı, həm tərbiyəvi xarakterli, həm də mənəvi aləmin zənginliyinin göstəricisidir.

Dünya klassik ədəbiyyatında, eləcə də orta əsrlər Şərq ədəbiyyatında yumorlu ifadə tərzisi geniş yayılmışdır. Gülüş həyat hadisələrindəki mühüm, lakin təhlükəli olmayan ayrı-ayrı nöqsanları, insanların ayrı-ayrı gülüş doğuran sifətlərini islah məqsədi daşıyır. Yumordan ədəbiyyatın müxtəlif növ və

janrlarında (roman, hekayə, komediya, poema, şeir və s.) istifadə olunur. Yumor şifahi xalq ədəbiyyatının da (nağıl, lətifə və s.) səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. Yaranma tarixi məlum olmayan Molla Nəsrəddin lətifələri bu baxımdan xüsusilə diqqətəlayiq ədəbi hadisədir. Şifahi xalq yaradıcılığının bir növü olan lətifə janrı, demək olar ki, dünyanın bütün xalqlarının bədii yaradıcılığında geniş yer tutur. Xalq yaradıcılığı nümunələrindən qəhrəmanlıq dastanlarında (“Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” və s.) da yumor üslubuna tez-tez rast gəlmək mümkündür.

Ədəbiyyatda istifadə edilən gülüşün növlərindən biri də həzldir (zarafat). Bu terminlə yersiz gülüş və məsxərə nəzərdə tutulur.²⁶ Satira və yumorda gülüş üstün bir məqsədə çatmaq vasitəsi kimi nəzərdə tutulduğundan həzldən fərqlənir.²⁷ Qeyd etməliyik ki, Mövlana zarafatdan əxlaqi məqsədlər üçün bəhrələnir. O, zarafatı təlim bilir və bu sözlərin zahirinə aldanılmamalı, onda gizlənmiş yaxşı cəhətlərə diqqət edilməli olduğunu bildirir. Mövlanaya görə, zarafat içində xəzinə gizlənmiş xarabadır.²⁸

Həcv isə, məlum olduğu kimi, mədhin əksini təşkil edən ifadə formasıdır.

Dünya ədəbiyyatı tarixində satira qədim yunan və Roma ədəbiyyatlarında istifadə edilmiş, hətta ayrıca satirik ədəbiyyat formalaşmışdı. Orta əsrlərdə farsdilli şairlərdən Süzəni Səmərqəndli, Ənvəri Əbivirdi, Əttar, Sənai, Xacu Kirmani, Sədi və Hafizin yaradıcılığında satirik üslublu nümunələr olmuşdur. Mövlananın satirik hekayələrində də bu ənənəyə bağlılıq və bədii gülüşün tərbiyəvi xarakterliliyi müşahidə olunur.

Dissertasiyanın “Mövlananın “Məsnəvi”sində gülüşün yeri” adlı II fəslinin ikinci paragrafı “Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi”sində yumor və onun ədəbi-əxlaqi funksiyası”

26. 47. م. ع. جمالزاده. بانگ نای، تهران: طلائع، 1379/2000، ص. 47.

27. م. ر. اصلانی. فرهنگ واژگان و اصطلاحات طنز، تهران: کاروان، 1385/2006، ص. 254-255.

28. جلال الدین محمد رومی. مثنوی، تصحیح: نیکلسون. ر.ا، تهران: مولی، 1366/1987، ج3، ص. 147.

adlanır. Mövlana “Məsnəvi”də yumoru, gülüşün digər növlərində olduğu kimi, təlim və didaktika məqsədi ilə işlətmişdir. Mövlana “Məsnəvi”dəki yumoristik xarakterli hekayələrində düşüncələrini sərbəst şəkildə dinləyicilərə çatdırmaq vasitəsi kimi yumordan istifadə etmişdir. Beləliklə, o, yumorlu hekayələri “Məsnəvi”nin ürfani mətnlərində yerləşdirməklə təkcə təsəvvüf əhlinə deyil, xalqa da anlaşıqlı olan sadə dillə cəmiyyətin böyük hissəsinə xitab etmiş və hər kəsi öz savad, bilik və mədəniyyət səviyyəsinə uyğun məlumatlandırmışdır.

“Məsnəvi”nin 6 dəftərində 84-dən yuxarı yumoristik hekayə vardır. Mövlana bu hekayələrə zarafat və gülüş paltarı geydirməklə dövrünün sosial, siyasi, iqtisadi və dini məsələlərini araşdırmışdır. O, yumoristik ifadə vasitəsini seçməklə özünə və başqalarına çətinlik törətmədən sükutu sındırır və dövrünün problemlərindən söz açmışdır.

“Məsnəvi”nin yumoristik hekayələrinin təxminən yarısı ictimai mövzulara həsr edilmişdir. Ümumiyyətlə, ictimai yumorun məqsədi fərd və cəmiyyəti ictimai fəsad və qüsurlar haqda maarifləndirməkdir. Müəllifin məqsədi bu vasitə ilə fərdi-ictimai əxlaqda olan qüsurlu cəhətləri zəiflədərək, yerini əxlaqi fəzilətlərə vermək, başqa sözlə, fərdin və cəmiyyətin təkamülə çatmasına səbəb olmaqdır.

Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi”sində olan yumorlu hekayələr mövzu baxımından rəngarəngliyi ilə seçilir. Bu hekayələrin mövzusu lovğa alimlər, yalançı pəhləvanlar, həyasız dilənçilər, hazır cavab adamlar, həkimlər, fəqihlər, ariflər, yoxsullar, xəsis və paxıl adamlar, hoqqabazlar, qərib və səfeh adamlar, kəndlilər, müəllimlər və şagirdlər, din, xurafat, şərab, sərxoşluq, hakimlər və məmurlar, aşıq-məşuqlar, ailə və s. ilə bağlı hadisələrdən götürülmüşdür.

Dissertasiyanın “Mövlananın “Məsnəvi”sində gülüşün yeri” adlı II fəslinin üçüncü paragrafı “Məsnəvi-yi mənəvi”nin yumoristik hekayələrinin ideya qaynaqları” adlanır. Yumoristik mövzuların ədəbiyyatda işlənməsi yalnız əylənmək, zarafat və

gülüş üçün deyil, realist sənətkarın mövcud həyat hadisələrini təsvir etdiyi bir bədii ifadə formasıdır.

Ruminin “Məsnəvi”sində yer alan yumoristik səciyyəli hekayələrin böyük bir qismi ya xalq arasında geniş yayılmış məşhur lətifə və rəvayətlərdir, ya da ona qədər mövcud olan yazılı ədəbiyyatdan götürülmüşdür. Beləliklə, “Məsnəvi”də olan yumorlu hekayələrdən asanlıqla görmək olar ki, Rumi xalq yumoru və klassik ədəbiyyatın bu istiqamətinə yaxşı bələd imiş. İstər şifahi, istərsə də yazılı nümunələrə müraciət edərkən mütəfəkkirin məqsədi öz dini-fəlsəfi dünyagörüşünü daha aydın bir şəkildə çatdırmaq olmuşdur.

Bu cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, bu gün dünya folklorunda Molla Nəsrəddinin adı ilə bağlı olan bir çox lətifələrə Ruminin “Məsnəvi”sində rast gəlirik. Buradan da belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, heç şübhəsiz ki, hələ Ruminin zamanında bu lətifələr Anadoluda və ümumiyyətlə, bütün Yaxın Şərqdə geniş yayılmışdı. “Bu lətifələrin bir qismi Molla Nəsrəddinin ərəb qardaşı və ya ərəb variantı olan Cuha ilə bağlıdır. Cuhanın lətifələri Molla Nəsrəddinin lətifələri kimi qısa, yığcam, gülməli, yumşaq satira və yumoru ilə”²⁹ diqqəti cəlb edir.

Təbiidir ki, Rumi istifadə etdiyi lətifə, rəvayət, pritça, təmsil və digər yumoristik səciyyəli bədii nümunələrə yaradıcı şəkildə yanaşmış, bu nümunələri ifadə etmək istədiyi qayənin ideya-məzmunu ilə uzlaşdırmışdır.

“Mövlananın “Məsnəvi”sindəki hekayələrin çoxu onun bədii təxəyyülünün məhsulu olmayıb, daha çox hint, İran, yunan, Roma mifologiyası, yaradılış dastanı, ərənlərin qissələri, aşiqanə nağıllar və xalq hekayələrindən əxz olunmuşdur.”³⁰ Örnək olaraq, Mövlananın qarğa və tovuzlardan bəhs edən təmsilinin arxetipini Ezopun müvafiq süjetli təmsilinin təşkil etdiyini qeyd edə bilərik.

²⁹ N.Əfəndiyeva. Orta əsrlər ərəb məqamələrinin Qərbi Avropa ədəbiyyatına təsiri, filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, Bakı, 2004, s.26-27.

³⁰ <http://www.havzaeymir.com/hz-mevlananın-olumsuz-eseri-mesnevi>

Mövlana bir hekayəsində isə ərəb şairi Əbu Nüvasın (IX) Cəfər Bərməkiyə həsr etdiyi satirasının milçək haqqındakı süjetindən iqtibas olaraq istifadə etmişdir. Mövlananın “Fil qaranlıq otaqda” rəvayətinin prototipi isə Sənainin əsərindədir. Burada yeganə fərq Mövlananın mühiti qaranlıq olaraq təqdim etməsində, Sənainin isə əhalinin cəhalət içində olduğunu göstərməsindədir. Göründüyü kimi, Mövlana təkcə hekayəni olduğu kimi əxz etmir, sələfinin fikrini davam etdirərək, ibrətamiz nəticəni də inkişaf etdirir.

“Məsnəvi”nin çoxqatlı və çoxplanlı arxitekonikasında da qaynaqlanma elementləri müşahidə olunur. Rəvayət və nəsihətamiz hekayələr vasitəsilə strukturu mürəkkəbləşdirərək didaktik ideyanı ifadə tərzini Rumi sələfləri Sənai və Əttardan əxz etmişdir.

Şəms Təbrizinin “Məqalat” kitabı ilə “Məsnəvi” arasında da möhkəm bir əlaqə vardır. Hətta bəzi tədqiqatçılara görə, mövləviliyin əsası Şəmsin “Məqalat”ındadır. Mövlana “Məsnəvi”də keçən bir çox lətifə, hekayə və nüktələri də “Məqalat”dan almışdır.

Mövlana “Məsnəvi”sindəki bəzi hekayələr, bəhslər, məzmunlar, təmsillər və təlmihlərin eynən bu kitabdan alındığını ifadə edərək örnəklər verir. O cümlədən “Məsnəvi”nin son və yarımçıq qalan hekayəsi olan üç şahzadə ilə əlaqəli hekayənin əslisi və davamı da “Məqalat”dadır.

Mövlana Əttarın əsərlərindən də iqtibaslar etmişdir. Məsələn, “Məsnəvi”dəki “Həlu” adlı doymaq bilməyən öküzün hekayəsinin prototipi də “İlahinamə”də mövcuddur.

Ümumiyyətlə, “Məsnəvi”də qaynaqların çeşidliliyi Mövlananın eridusiyası haqqında aydın bir təsəvvür yaradır.

Dissertasiyanın **“Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi”sindəki yumoristik hekayələrin ideya-məzmun xüsusiyyətləri”** adlanan **III fəslində** mütəfəkkirin müvafiq hekayələrin təsnifatı verilir. Bunlar ictimai, dini və ailə-məişət mövzulu, saray həyatından bəhs edən və alleqorik səciyyəli hekayələrdir. Mövlana hekayələrini, adətən, sadə bir dillə başlayıb ürfani nəticə ilə bitirir. Mütəfəkkirin məqsədi sadə xalq kütlələrinə mürəkkəb ürfani görüşləri daha anlaşılqılı şəkildə çatdırmaq olmuşdur. Buna görə də hekayələr “Məsnəvi”də xüsusi çəkiyə malikdir. Mövlananın dəftərlərində

yumoristik hekayələrin sayı da müxtəlifdir. Belə ki, birinci dəftərdə 4, ikincidə 21, üçüncüdə 17, dördüncüdə 8, beşincidə 18, altıncı dəftərdə isə 20 yumorlu hekayə toplanmışdır.

Dissertasiyanın **III fəslinin birinci** paragrafı **“Məsnəvi-yi mənəvi”dəki bəzi yumorlu hekayələrə qısa bir nəzər**” adlanır. Ruminin “Məsnəvi”sində mövcud olan yumorlu hekayələr 6 dəftər boyunca müşahidə olunur. Onu da qeyd edək ki, yazıçı bu hekayələri dəftərlər üzrə düzərkən heç bir prinsipə əməl etməmişdir. Dəftərlərdəki hekayələr say baxımından da bir-birindən fərqlənir. Eyni bir dəftərdə həm ictimai, həm dini, həm də ki, ailə-məişət mövzulu hekayə və təmsillərə rast gəlmək olur.

Bu paragrafda “Məsnəvi”də yer alan hekayələr 6 dəftər üzrə ideya və məzmun özəllikləri baxımından təhlil edilmiş, hekayələrin təkcə prototipləri qarşılaşdırılmalı təhlilə cəlb edilməmiş, həm də onların təsiri ilə yazılmış hekayələrlə də müqayisələr aparılmışdır. Bu hekayələrin məzmun xüsusiyyətləri göstərir ki, “Məsnəvi” müxtəlif millətlərin ədəbi mirasına varislik etdiyi kimi, keçmişimizlə bu gününüz arasında bir ədəbi-fikri bağ qurmuşdur. Ruminin “Məsnəvi”sinə daxil olan bu hekayələr dünya ədəbiyyatına, o cümlədən Qərb ədəbiyyatına da böyük təsir etmişdir. Sonralar bu hekayələrin motivləri əsasında rus ədəbiyyatında Krılovun təmsilləri, Azərbaycan ədəbiyyatında isə Seyid Əzim Şirvaninin mənzum hekayələri və təmsilləri yaranmışdır ki, həmin əsərlər bu gün də sevilə-sevilə oxunmaqdadır.

Dissertasiyanın **III fəslinin ikinci** paragrafı **“Məsnəvi-yi mənəvi”də ictimai motivlər**” adlanır. Mövlananın “Məsnəvi”sində ictimai motivlər əsas yerlərdən birini tutur. Təsədüfi deyil ki, bu əsərdə 40-a yaxın ictimai motivli yumoristik hekayə verilmişdir. “Məsnəvi”də ictimai motivlərə geniş yer ayrılmasının əsas səbəblərindən biri Ruminin öz dövründə baş verən ictimai-siyasi və sosial problemlərə həssas münasibət bəsləməsidir.

Mövlana cəmiyyətin saxtalaşmasına qarşı çıxır, hakim dairələrin tərbiyələnməsinə can atır və bütün bunları incə yumor

hissinə malik olan dərin məzmunlu əxlaqi-nəsihətamiz hekayələr vasitəsilə ifadə edir.

“Məsnəvi”nin ictimai motivli hekayələri çoxplanlıdır. Burada cəmiyyətdə baş verən bir sıra ictimai-sosial ədalətsizliklər qabarıq şəkildə əks edilmişdir.

Rumi çoxmillətli cəmiyyətlərin problemlərindən olan ortaq dil məsələsinə də yumor vasitəsi ilə toxunmuşdur.

Dissertasiyanın **III fəslinin üçüncü** paragrafı **“Məsnəvi-yi mənəvi»də ailə-məişət mövzulu yumoristik hekayələr”** adlanır. “Məsnəvi”nin bəzi hekayələrində Rumi əxlaqi məsələlərə də yumoristik münasibət bildirmişdir. İlk rüşeymlərini “Min bir gecə” nağıllarından alan bəzi ailə-məişət mövzuları “Məsnəvi”də orijinal formada əks olunmuşdur. Bu hekayələrdən birində sadəlövh bir kişinin yüngül əxlaqlı arvadının əhvalatından bəhs olunur. O, ərini aldatmaq üçün müxtəlif vasitələrə əl atır. Rumi belə insanları satirik vasitələrlə ifşa etmişdir.

Dissertasiyanın **III fəslinin dördüncü** paragrafı **“Məsnəvi-yi mənəvi”də dini mövzulu yumoristik hekayələr”** adlanır. “Məsnəvi”də dini mövzuda çox maraqlı yumoristik hekayələr vardır. Bu mövzuda olan hekayələrin birində əmmaməsinin böyüklüyü ilə hörmət qazanmaq istəyən bir ruhaninin obrazı yaradılmışdır. Müəllif böyük məharətlə həm fırldaqçı bir mollaı ifşa edir, digər tərəfdən, zahiri ilə batini uyğun gəlməyən insanları tənqid hədəfinə çevirir. Müəllif bu hekayədə yumoristik şəkildə göstərir ki, zahirə aldanmaq olmaz, hər bir şeyin daxilinə də nəzər salmaq lazımdır.

Dini mövzuda olan başqa bir hekayədə azan verən adamın görüntü yaratmaq cəhdinə mənfi münasibət bildirilir. Hekayədə göstərilir ki, keyfiyyətsiz azan vermək nəinki dinə xidmət edir, əksinə, ona zərər vurur.

Dissertasiyanın **III fəslinin beşinci** paragrafı **“Məsnəvi-yi mənəvi”nin yumoristik hekayələrində hakim dairələrə münasibət”** adlanır. “Məsnəvi”də bir qisim yumoristik hekayələr də var ki, bunlardan bəzilərinə hakim sinfin, o cümlədən şahların xasiyyətlərindən bəhs olunur. Müəllif şahların xalqın həqiqəti

söyləyənləri cəzalandırmasını yumoristik-satirik üslubda ifşa edir. Belə hekayələrdən birində öz təlxəyi ilə şahmat oynayan şahdan bəhs olunur. Burada təlxək xalqın timsalı kimi nəzərdə tutulur. Bu hekayə həm də öz dərin sosial məzmunu ilə fərqlənir.

“Əhlikef şah və müğənni” hekayəsində şair həm eyş-işrətlə məşğul olan, əsl sənətin qədrini bilməyən şahı, həm də həmin əhlikef şahın dili ilə boş və mənasız söz yığımından ibarət bir mahnı oxuyan müğənnini tənqid edir. Bu hekayədə sözçülük, boşboğazlıq və yaltaqlıq mütəfəkkirin tənqid hədəfidir.

Dissertasiyanın **III fəslinin altıncı** paragrafi **“Məsnəvi-yi mənəvi”də təmsil formasında olan yumoristik hekayələr**” adlanır. Ruminin təmsil formasında verilən yumoristik hekayələrində bədii ideya alleqoriya vasitəsilə ifadə olunur. Ruminin təmsilləri də digər bütün hekayələri kimi, bir qayda olaraq, bədii mətləbi yekunlaşdıran qısa nəsihətamiz nəticə ilə qurtarır. Rumi təmsillərində də istiarə, satira, kinayə və s.-ni xalq gülüşü vasitələri ilə sintez edərək, geniş şəkildə istifadə etmişdir.

Sətiraltı mənalara yüklü bu hekayələrdə cəmiyyətin ən aktual problemləri əks olunmuşdur. Mövlananın təmsil biçimində verilmiş yumoristik hekayələrinə bəzən incə yumor, bəzən acı gülüş (sarkazm), bəzən kəskin istehza, bəzən isə müdrik hikmətli düşüncə xarakterikdir. Bu hekayələrdə cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə məxsus insanların gündəlik həyatında baş verən qüsurlar və nöqsanlar yumor vasitəsilə tənqid edilir, saray həyatı, ailə-məişət münasibətləri və s. fonunda didaktik xarakterli mülahizələr ifadə olunur.

“Məsnəvi”nin ümumi ruhuna uyğun olaraq, yumoristik hekayələrin, eləcə də təmsillərin dili səlis və aydındır.

Ruminin yumoristik hekayələri, bir qayda olaraq, tezis – antitezis – nəticədən ibarət olur. Bu hekayələrin əvvəlində ifadə olunan tezis daha sonra ifadə edilən antitezislə tamamlanır və sonda nəticə ilə yekunlaşdırılır və beləliklə də, müəllifin estetik ideali öz təsdiqini tapır.

Dissertasiyada gəlinmiş qənaətlər **Nəticədə** xülasə edilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu öz əksini aşağıdakı kitab, məqalə və tezislərdə tapmışdır:

1. Əbədi həyat: Mövlana Cəlaləddin Ruminin həyat və yaradıcılığı // “Dil və ədəbiyyat” (beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), №4 (70), Bakı, 2009, s. 204-206
2. Rumi və Hüsəməddin Çələbi // “Filologiya məsələləri”, №9, Bakı, 2009, s. 258-268
3. Mövlanada ürfan və təsəvvüf // “Kültür Evreni”, №4, Türkiyə, 2009, s. 198-204
4. Dinlə əlaqədar yumoristik hekayələr // “Dil və ədəbiyyat” (beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), №1 (72), Bakı, 2010, s. 182-185
5. Ruminin “Məsnəvi”sində fəbl hekayələrdə yumor // “Filologiya məsələləri”, №4, Bakı, 2010, s. 536-547
6. “H. IX əsrədək İran mədəniyyəti və ədəbiyyatında zarafətçilik və şüxtəblik” (fars dilində) // “Cavanların elmi birliyi”, Pəyam-Nur Universiteti, Buxəhr filialı, 2010, s. 25-34
7. Mövlana Cəlaləddin Ruminin həyat və yaradıcılığı (fars dilində), Tehran, “Xurşid Afərin”, 2009, 122 s. (monoqrafiya)
8. Laughter Trapy in Masnavi Manavi (“Məsnəviyi-məsnəvi” də islahedici gülüş”) (ingilis dilində) // Archives Des Sciences Journal (ADS) (Issn: 1661-464X), İsveç, 2012, Volume 65, Issue
9. Cəlaləddin Rumi “Məsnəvi”sində yumorun yeri və əhəmiyyəti / “Tətbiqi dilçiliyin müasir problemləri” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransının materialları, Bakı, 27-28 noyabr 2012-ci il, s. 217-218

ЮМОР В «МЕСНЕВИ» ДЖЕЛАЛАДДИНА РУМИ

РЕЗЮМЕ

Произведение «Месневи-е меневи» Джелаладдина Руми (Мовлана), занимающее важное место в его творчестве, до сих пор не привлекалось к исследованию в юмористическом плане не только в азербайджанском, но и в мировом литературоведении. В данной диссертации определены юмористические особенности произведения, впервые проведен его системный анализ в русле общевосточной и всемирной литературно-эстетической и теоретико-методологической мысли, указана роль юмора в творчестве Руми.

В первой главе диссертации «История исследования «Месневи» Джелаладдина Руми», дается аналитический обзор истории исследования произведения в западном и восточном литературоведении, определяются общие направления исследования. В результате всестороннего анализа «Месневи» и его ключевых особенностей было выявлено, что главные темы этого произведения заимствованы из Корана, суфийской и классической литературы. В своих юмористических рассказах автор обращается к творчеству Санай, Аттара и других восточных философов и мыслителей. В диссертации на конкретных примерах обосновывается уровень особенности этого заимствования, определяются степень авторской оригинальности.

Во второй главе, «Место смеха в «Месневи» Мовлана», объектом исследования становятся внешне несерьезные, но на самом деле носящие совершенно серьезный смысл формы художественного выражения, рассказы с юмористическим содержанием. В этой главе конкретными примерами обосновывается использование юмора и шуток в морально-дидактических целях. В ходе исследования определяется места пасквиля в восточной литературе как вида литературного смеха, также и воспитательный характер, и литературные функции смеха в юмористических рассказах Руми.

Третья глава диссертации, «Идейно-содержательные особенности юмористических рассказов в «Месневи» Джелаладдина Руми», посвящена исследованию юмора в основных сюжетах рассказов Руми. Эти рассказы классифицируются по таким категориям, как социальные, бытовые, религиозные, выражающие отношение к правящим кругам и аллегорические. Как правило, юмористические рассказы Руми состоят из тезиса – антитезиса – вывода.

В заключении диссертации обобщаются основные научно-теоретические выводы исследования.

HUMOUR IN JALAL-AD-RUMI'S "MASNAVI"

SUMMARY

The "Mesneviye-menevi, which gains an important place in Jalal-ad-din Rumi's (Movlana) creative activity has not been investigated up to now in a context of humour and forms of display not only in Azerbaijani and world literary criticism as well. In this dissertation the line of humour has been determined, its content based on common-eastern, world literary-aesthetic, theoretical and methodical principles has been systematically analysed and the role of humour has been stated.

The first chapter of the dissertation titled "The research history of Jalal-ad-din-Rumi's "Masnavi", studies the general directions of the research history of "Masnavi", which ranks special place in Jalal-ad-din-Rumi's literary-philosophical heritage in East and West.

Studying "Masnavi" and its main directions in Jalal-ad-din Rumi's creative activity, it turned out that the main topics of this work have been motivated by Quran, divan and mystical literature. In his comic stories Movlana derived benefit from the creative activity of Eastern renowned philosophers like Sanai, Attar and others. The level of these sources have been well grounded.

The second chapter of the dissertation titled "The role of humour in Movlana's "Masnavi" studies forms of literary expression, humoristic stories which seem formally very frivolous but in fact very serious. In this chapter the benefit of Movlana from humor and joke for the moral-didactic aim in "Masnavi" has been justified by convincing arguments. Here the author reviews the role of lampoon as a kind of humor in eastern literature and determines the educational function of humor in Movlana's satirical stories.

The third chapter titled "Ideological-substantial features of comic stories in Jalal-ad-din-Rumi's "Masnavi" and the author analyses Movlana's comic stories in "Masnavi" based on main motives. These stories have been classified like social, household, religious and relating high-ranking officials.

As a rule, Jalal-ad-din Rumi's comic stories consist of thesis-antithesis—conclusion.

In the "Conclusion" part of the dissertation scientific-theoretical results have been summarized.

На правах рукописи

СУСАН АСКЕРИ

ЮМОР В «МЕСНЕВИ» ДЖЕЛАЛАДДИНА РУМИ

5718.01 - Мировая литература (персидская литература)

5717.01 – Литература тюркских народов

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии**

БАКУ - 2014